

תרבות, זיכרון והיסטוריה

בהוקרה לאניטה שפירא

עורכים

מאיר חזן • אורי כהן

כרך שני: תרבות וזיכרון ישראלי

אוניברסיטת תל-אביב

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים

תוכן העניינים

כרך שני: תרבות וזיכרון ישראלי

היסטוריה יישובית-ישראלית

דן מירון	זמנמרחב ביצירות ס. יזהר ויהודה עמיחי: שני מודלים קוגניטיביים בספרות הישראלית המוקדמת	383
איריס מילנר	תמונות זיכרון, סיפור חיים	421
אבנר הולצמן	תחת מכבש ההיסטוריה: על קו אחד בספרות של דור תש"ח	447
שלום רצבי	התנ"ך כהיסטוריה וכמיתוס: עיון משווה במקומו של התנ"ך בהגותם הציונית של דוד בן-גוריון ושל מרדכי מרטין בובר	471
יעל זרובבל	החזרה אל התנ"ך: הטיול וזיכרון העבר בשיח התיירותי בישראל	497
אלון גן	מ'ביעור חמץ של מנטליות' ל'הפיכת הפירמידה': עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי בחברה הישראלית	523
אבי בראלי	הדימוי הבולשוויקי של מפא"י בשיח הזיכרון הישראלי	549
יוסף גורני	פמיניזם של מטבח ודמעות: רֵאליזם אוטופי בזיכרון המשותף של פועלות העלייה השנייה	563
גילת גופר	'הכשרת הממזר': יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי בארץ ישראל המנדטורית	585
נורית כהן-לוינובסקי	מפסח תש"ח עד פסח תש"ט: חגים וחגיגות במלחמת העצמאות	609
נורית גרץ	בעקבות המלחמה, בעקבות האשמה, בעקבות 'חרבת חזעה'	641
וגל חרמוני	דוד נתן מאירס	655

אשר ססר	'שתי מדינות לשני העמים': שאלת המיעוט הערבי־פלסטיני בישראל	671
דני גוטוויין	'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של 'מעמד הביניים הממסדי' – שירי נעמי שמר, 1956–1967	685
אביבה חלמיש	הנוסטלגיה בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה הציונית	747
אניטה שפירא – רשימת פרסומים		767
רשימת המשתתפים		779

כרך ראשון: תמונת זיכרון

דברי תודה		11
מאיר חזן ואורי כהן	מבוא	13
גילי כהן	שם, זיכרון, משפט	27

היסטוריה כללית

ג'יי וינטר	ההבניה החברתית של שתיקה	53
יוסי מאל	בין מיתוס להיסטוריה: מורשתו של ליוויזוס	71
בילי מלמן	האמבטיה של מארה: מודרניות, זיכרון והחומרים של ההיסטוריה	93
עזרא מנדלסון	יעקב טלמון בין לאומיות 'טובה' ללאומיות 'רעה'	121
מוטי גולני	שתיקת הגנרל: סר אלן קאנינגהם והנצחת מלחמתו במדבר המערבי ב־1941	135
נעמה שפי	ארכיון הזיכרון: טכנולוגיות תקשורת והמאבק על הזיכרון	161

היסטוריה יהודית

דרק יונתן פנסלר	היהודים, המלחמה והצבא בהיסטוריה המודרנית	181
-----------------	--	-----

	דינה פורת	'קצת בנימין וקצת זאב': הרצל מול גדולי עולם – אנטישמיות בין היסטוריה פוליטית לזיכרון לאומי	207
	שמעון שמיר	הזיכרון ההיסטורי של יהודי מצרים	225
	שולמית וולקוב	הסיפור של יהודי גרמניה: דינמיקה היסטורית וקיבעון היסטוריוגרפי	237
	חגית לבסקי	אז ועתה: עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה, בין היסטוריה לתודעה היסטורית	251
	דבורה הכהן	היסטוריה, זיכרון והיסטוריוגרפיה: הפולמוס על ילדי טהראן	275
	ג'פרי הרף	התעמולה הנאצית במזרח התיכון במהלך מלחמת העולם השנייה והשואה: הפצה, זיכרון והמשכיות	313
	שאול פרידלנדר	פיוס השנים-עשר והשואה: עיון מחודש	337
	אריה י' כוכבי	השואה והקמתה של מדינת ישראל: מיתוס או מציאות	351

‘הכשרת הממזר’: יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי בארץ ישראל המנדטורית

דוד דה פריס

הזיקה בין צביונה הלאומי של החברה הישראלית כחברת רוב ציונית ובין הסדרה ויחסיה הפנימיים כחברה קפיטליסטית היא בעלת שורשים עמוקים. ציונות והון פרטי, בניין הארץ ובעלות פרטית היו שלובים זה בזה לפני קום המדינה, ואידאולוגיה קפיטליסטית וליברלית הוטמעה באתוס ‘בניין הארץ’ ובתפיסות השונות של פיתוחה כבית לאומי ליהודים.¹ תנועת העבודה, שאחזה בהגמוניה הפוליטית משנות השלושים ועד לשנות השבעים של המאה העשרים, התקשתה לאתגר את הזיקה הזו; היא הסתגלה אליה והשכיחה לשתף עמה פעולה.² לאחר הקמת המדינה התהדק שיתוף הפעולה בין המדינה לבעלי ההון הפרטי, והתפוגגו הריסונים המוסדיים והתרבותיים שתנועת העבודה השיתה על זיקה זו באמצעות שליטתה הפוליטית במוסדות הלאומיים, פעולותיה בשוק העבודה ופעילותה התוססת בחיי התרבות ביישוב. עמם נשכה גם המאבק של ההון הפרטי ללגיטימציה ציבורית, ותפקידו של מאבק זה בהטמעת האידאולוגיה הקפיטליסטית באתוס ‘בניין הארץ’.

ההיסטוריה של תביעתו של ההון הפרטי ללגיטימציה היא ארוכה, אך ההתייחסות אליה בהיסטוריוגרפיה מעטה. כבר בתקופת השלטון העות’מאני יצר החיבור בין הממסד הציוני להון הפרטי את מושגי היסוד שעליהם נבנו הלגיטימיות שלו והתקבלותו: מודרניזציה של הכלכלה, השתתפות בבניין מושבות וערים ותפקיד לאומי בקליטת מהגרים. מושגים אלה ואחרים בשלו במהלך הוויכוח על מקומם של ההון הפרטי והציבורי בבניין הארץ בעשור הראשון לשלטון המנדט הבריטי, ובמאבקים בין מפא”י לתנועה הרוויזיוניסטית בראשית שנות השלושים. בשנים האחרונות שפך המחקר

1 יוסף כץ, היזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, רמת גן 1989; נחום קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890–1939, ירושלים 2000, עמ’ 47–52; עירית עמית-כהן, החידה מאחורי הברושים: חוות וחברות מטעים במישור ההון בתקופת המנדט, ירושלים 2006.

2 יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: ‘החוגים האזרחיים’ בשנות העשרים, תל אביב 1990; זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, 1904–1940, תל אביב 1995.

ההיסטורי אור על תפקיד ההון הפרטי בצמיחה הכלכלית בתקופת המנדט – עם קשריו הענפים של היישוב עם השלטון הקולוניאלי, וההיבטים הכלכליים של הסכסוך היהודי-ערבי – אך חסרה עדיין התייחסות נרחבת לדרך שבה הושגה הלגיטימיות של ההון הפרטי ולעולם המושגים שעליו היא הושתתה.³

שאלת הלגיטימציה החברתית העסיקה את אנשי ההון הפרטי בתקופת המנדט. בין עשייה לשם רווח לבין עשייה לבניין הארץ היה גבול דק, בגלל היחס האמביוולנטי של האידאולוגים של תנועת העבודה ושל הפוליטיקאים שלה, ולהכרה הציבורית בהון הפרטי הייתה השפעה על קבלת סיוע מהשלטון הבריטי ותמיכה מהמוסדות הלאומיים, ועל המאבק בתיבועות עובדים ובהסתדרות הכללית.⁴ ארגונים שונים, כגון התאחדות בעלי התעשייה וארגוני סוחרים, ובעלי ההון עצמם, באמצעות הרשתות החברתיות שטוו עם פוליטיקאים, עם ביורוקרטים, עם אנשי רשויות מקומיות ועם ארגונים וולונטריים, התמקדו בקידום הלגיטימציה הזו. שפת הלגיטימציה התפתחה כמערך פוליטי ותרבותי מגוון, ובאתרים שונים: בין בעלי ההון לבין עצמם, ביחסיהם עם מוסדות התנועה הציונית והיישוב בענייני עלייתם של בעלי הון לארץ והשקעותיהם, ובמאבקים בתנועת העבודה, בהסתדרות ובעובדים במקומות העבודה. ככל האתרים האלה נוסו והתנסחו מושגי היסוד של לגיטימיות ההון הפרטי (וקפיטליזם ככלל), מרכזיותו ביחסי הכוח בחברה ותרומתו לטוב הלאומי והחברתי הכללי.⁵ מאוחר יותר נעשו מושגים אלה למרכיבים חיוניים בשפה של אחריות חברתית של בעלי הון ותאגידים, ובפנייתם של החברה הישראלית לדרך הנאו-ליברלית.⁶

בתהליכים לקבלת הלגיטימציה החברתית היה תפקידו של העבר מכריע. מושגי הרווחה החומרית וצבירת ההון, הכבוד החברתי, החופש מהתערבות חיצונית וחירות הפעולה, היו רוויים בהתייחסות להיסטוריה – הן להיסטוריה החברתית והכלכלית

3 דן גלעד, היישוב בתקופת העליה הרביעית, 1924–1929, תל אביב 1973; תמר גוטנסקי, התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, חיפה 1986; אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים 1999; נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ-ישראל בשנות השלושים, ירושלים 2003; רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווי-מתאר לסדר-יום מחקרי', סוציולוגיה ישראלית 3 (2000/2001), עמ' 148–133.

4 Hagit Lavsky, 'Is there an "Essential" Link between Jews and Capitalism: The Case of Eretz Israel', Menachem Ben-Sasson (ed.), *Religion and Economy: Connections and Interactions*, Jerusalem 1995, pp. 387–399.

5 אריה שנקר, באמונה ובמעש, תל אביב 1963; יעקב שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביעית – התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי, 1925–1935, תל אביב 1978; אביבה חלמיש, במידות כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006.

6 תמר ברקאי, 'אחריות חברתית של עסקים: נאו-ליברליזם בתרגום ציוני', תיאוריה וביקורת 33 (2008), עמ' 71–45.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

היהודית, והן להיסטוריה של הליברליזם הכלכלי ושל הקפיטליזם האירופי. יתרה מזאת, העבר שימש מאגר של הצדקות ושל תביעות לדרך פעולה בהווה, ולהתקבלות חברתית בחברה בונת אומה. באמצעות השפה הלגיטימטורית והישענותה על העבר ועל הזיכרון הקולקטיבי, ביקש ההון הפרטי מקום ראוי בחברה, ול'חנכה' – בעיקר את מנהיגיה ואת מוסדותיה – למבנה רצוי של יחסי כוח. מבחינות אלה בעלי ההון הפרטי, לצד האינדיבידואליזם שאפיין אותם, נעשו – לעתים בסיוע הכוחות הארגוניים והפוליטיים שייצגו אותם – למעין קבוצה מייצרת זיכרון. קבוצה זו, בהתייחסותה לעבר לצורך הצדקת דרכה ומאבקי הכוח על התקבלותה, ייצרה את הזיכרון החברתי, עיבתה וארגנה אותו לצרכיה, והפכה בלי משים לבעלת מאגר ידע היסטורי עשיר.⁷ ייסודה של תעשיית היהלומים בתקופת המנדט מדגים כיצד התרחשו תהליכים אלה.

מדוע יהלומים?

מכמה סיבות התפתחותה של תעשיית היהלומים הארץ ישראלית היא מקור עשיר להבנת הטיפוח של שפת הלגיטימציה של ההון הפרטי.⁸ הסיבה הראשונה טמונה בדימוי האמביוולנטי של החיבור בין יהודים ליהלומים, ושל נוכחותם הבולטת בענף. כריית היהלומים והמסחר בהם חייבים ליהודים הרבה מהזינוק הכלכלי ההיסטורי שלהם בדרום אפריקה ובאירופה. ואילו יהודים רבים, בעיקר בהולנד ובבלגיה, חייבים לו את היקלטותם כמהגרים, את יכולת הישרדותם בתחרות עם נוצרים שעסקו בייצור ובמסחר ביהלומים, ואת התקדמותם הכלכלית והחברתית. עם זאת, החיבור בין יהודים ליהלומים, תרבות המסחר המיוחדת שהם פיתחו בארצות השפלה למן המאה החמש-עשרה, וההון שהשקיעו בכריית יהלומים למן המאה התשע-עשרה באפריקה ובדרום אמריקה, שימשו מאגר בלתי נדלה לדימויים שליליים, שחלקם אף הזין טקסטים אנטישמיים, של נוהגי מסחר ייחודיים ונפתלים, ייצור למותרות וכלכלה לא פורמלית ונטולת פיקוח מדינתי. בכפילות זו של מנוף להתקדמות ודימוי שלילי היה לעבר תפקיד מרכזי הן ביחסה של החברה האירופית להיסטוריה הכלכלית של הענף ולמעמד הסימבולי של היהלומים, והן ביחסם של היהודים עצמם לתפקיד המרכזי שמילא ענף היהלומים בהיסטוריה החברתית היהודית.⁹

7 Alon Confino and Peter Fritzsche, *The Work of Memory: New Directions in the Study of German Society and Culture*, Urbana, Ill. 2002, pp. 3–10

8 David De Vries, *Diamonds and War: The Jewish Diaspora in the British Mandate for Palestine*, New York 2010

9 Gedalia Yogevev, 'Diamond Trade and Industry', Nachum T. Gross (ed.), *Economic History of the Jews*, Jerusalem 1975, pp. 158–161; Derek J. Penslar, *Shylock's*

רמז לשניות הזו נמצא בדימוי שבו השתמש באוקטובר 1942 עובד בן עמי, ראש מועצת נתניה ונשיא התאחדות בעלי תעשיית היהלומים, בדו"ח על מצבו של הענף, שהגיש למזכיר המושבות.

קבלת הפנים שהוענקה לתעשייה צעירה זו הן על ידי קהילת העסקים והן על ידי המוסדות לא יכולה להיחשב לגמרי ידידותית או מעודדת. חלק תפסוה בהסתייגות כ'תעשייה מזוהית', סוטה משהו מהנתיב 'הנורמלי' של ההתפתחות התעשייתית, בעוד שהיו רבים אחרים שחשבו תעשייה כזו בעת מלחמה כהשקעה ב'מותרות'. אולם התוצאות וההישגים הממשיים הפיגו את החששות הגרועים ביותר של הספקנים, כמו גם את הנבואות הקודרות של המבקרים.¹⁰

הפנייה אל המושג 'ממזר' כדי לציין את הזיקה של תעשיית היהלומים לאופי החברה שהמפעל הציוני הקים בארץ ישראל, ובה בעת את חיבורה עם השלטון הבריטי שהופתע מהצלחתו של הפרויקט שהוא עצמו תמך בו, כינסה יחד היסטוריה, נוהג חברתי ומעשה בהווה, במושג המובן לרבים.

הסיבה השנייה לחיזיונותו של ענף היהלומים להבנת התביעה ללגיטימציה טמונה בחסמים ההיסטוריים שהששו את התבססותה של תעשיית היהלומים בארץ ישראל עד למלחמת העולם השנייה. בין חסמים אלה יש לציין, ראשית, את המכס הגבוה על יבוא יהלומי גלם שהנהיג השלטון העות'מאני לפני מלחמת העולם הראשונה ושנותר ללא שינוי עד 1938. שנית, ארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים נעדרה כמעט לחלוטין ממפת האספקה של יהלומי גלם של הקרטל הדרום אפריקני דה בירס (De Beers), ששלט בענף כמעט ללא עוררין. הגורם המגביל השלישי היה מיעוט ההגירה לארץ ישראל של יהודים מהולנד, מבלגיה ומארצות הברית – שבהן שגשג המסחר ביהלומים, ובהן השתכללה מיומנות היהודים בביקוע יהלומים, בחיתוכם ובליטושם. העובדה שאף שלכל אורך ההיסטוריה של תעשיית היהלומים הייתה בה נוכחות יהודית מסיבית, והיא לא נעשתה חלק מהתעשייה הציונית אלא מסוף שנות השלושים, ושבוואה נבע בעיקר מעליית הפאזיסם באירופה ומהאינטרסים של הבריטים ושל קרטל היהלומים להביאו לארץ,¹¹ הייתה חקוקה בתודעה ובזיכרון הקולקטיבי של אלה שיזמו את הבאתו

Children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe, Berkeley 2001, ch. 1;
Karin Hofmeester, *Jewish Workers and the Labour Movement: A Comparative Study of Amsterdam, London and Paris, 1870–1914*, Aldershot 2004, chs. 2–3

10 Oved Ben Ami, 'The Diamond Cutting Industry in Palestine: A Report presented to His Majesty's Principal Secretary of State for the Colonies', October 1942, The National Archives (UK), CO 852/457/2

11 לאור הצורך לממן את כלכלת המלחמה ולאור הכיבוש של הולנד ובלגיה, האינטרס הבריטי היה

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

ושמילאו בו תפקיד מרכזי. הישענות על העבר הרחוק והקרוב, ומסורת של תלות בשלטון ובה בעת יחס חשדני כלפיו, היו חלק מעולמם של האבות המייסדים של תעשיית היהלומים למן המחצית השנייה של שנות השלושים, ובשנות הארבעים היא הייתה מרכיב חיוני במאבקהם לביסוסה של התעשייה ולהצדקת קיומה.¹² הסיבה השלישית והחשובה ביותר הייתה הרמטיות של הופעתה של תעשיית היהלומים – בצלה של המלחמה ובזיקה הדוקה ללוחמה הכלכלית ולכלכלת המלחמה. עד 1939 הועסקו בליטוש יהלומים בארץ ישראל (בפתח תקווה ובתל אביב) פחות ממאה עובדים בכמה מלטשות. ב־1946 העסיקה התעשייה כבר קרוב ל־5,000 עובדים ב־33 מלטשות. רובו של הגידול האינטנסיבי הזה במלטשות ובעובדים התרחש בשנים 1941–1943. מחצית הגידול הייתה בנתניה, קצת פחות ממחציתו בתל אביב ויתרתו בבני ברק ובירושלים. כיבושן של בלגיה והולנד בידי הגרמנים, שיתוק תעשיות היהלומים שלהן והפגיעה האנושה ביהודים שהיו מעורים בענף, עשו את ארץ ישראל בתקופת המלחמה (ועד לאמצע 1946) לאחת היצואניות החשובות ביותר בעולם של יהלומים מלוטשים, לארצות הברית במיוחד.¹³ זו גם הסיבה מדוע, על רקע התמוטטות ענף ההדרים הארץ ישראלי בראשית המלחמה, נעשו היהלומים המרכיב העיקרי ביצוא של המשק הארץ ישראלי. הרווחים הגדולים יחסית של בעלי המלטשות, מספר הנפשות הרב שהתעשייה פרנסה בנתניה ובתל אביב, רמת המיומנות שנדרשה מהעובדים וההכנסה הגבוהה (יחסית לכלל פועלי התעשייה ביישוב) של העבודה הקבלנית בליטוש יהלומים – כל

כפול: להשיג מטבע זר באמצעות יצוא של יהלומים מלוטשים מארץ ישראל (בעיקר לארצות הברית), וליצור משקל נגד לתעשיית היהלומים הגרמנית. מטרות אלה התאימו לאינטרס של דה בירס למנוע שיתוק מוחלט של מסחר היהלומים (שאנסטורפן ואמסטרדם מילאו בו לפני המלחמה תפקיד מרכזי), ופגיעה אנושה במכירות של יהלומי הגלם. המכירות התנהלו בלונדון באמצעות זרוע ההפצה של הקרטל, Diamond Trading Company (DTC), ושירתו את כלכלת המלחמה הבריטית ואת הלוחמה הכלכלית בגרמנים. למקומו של ענף היהלומים בבלגיה בהקשרים אלה ראו, Eric Laureys, *Meesters van het diamant: De Belgische diamantsector tijdens het nazibewind*, Tiel 2005.

David Rothblum, 'Memorandum on the Prospects of the Diamond Industry in 12
'Palestine', and 'Supplement No. 1', 21 September 1943
אצ"מ, S40/269/2.

Oved Ben Ami, 'Die Diamantindustrie in Palästina', *Schweizer Goldschmied*, 5, May 13
1948, pp. 32–33; 'The Diamond Industry', *The Israel Economist Annual 1949–1950*,
Jerusalem 1950, p. 148; Viviane Teitelbaum-Hirsch, 'Confiscation in Belgium:
Diamonds and Other Jewish Properties', Avi Beker (ed.), *The Plunder of Jewish
Property during the Holocaust: Confronting European History*, Houndmills 2001, pp.
327–341; אברהם פרידמן, 'תעשיית היהלומים במשק הארץ', המשק השיתופי, 23.2.1947;
מיכאל מיכאלי, סחר החוץ ויבוא ההון בישראל, תל אביב 1963, עמ' 14.

אלה שיוו לתעשיית היהלומים דימוי של ענף כלכלי מזנק ומשנה סדרי עולם, בעל כוח משיכה לצעירים מחפשי רווח מהיר, ולאנשי הון שנהגו מתמיכת השלטון ומרפיון השפעתן של הסוכנות וההסתדרות על הענף. ביטוי בולט לתיוג השלילי שזינק זה עורר ניתן ב'הפועל הצעיר', ביטאונה של מפא"י, בקיץ 1942:

האדם הכשר היחידי העוסק במקצוע זה הוא הפועל. מקודם הכורה הנתון במצב של עבדות, ואח"כ הגוזר והלוטש מרכינים את גביהם כל הימים על המכונות, נושמים את השחק הנוקב את ריאותיהם, מאמצים את שרירי עיניהם ומעלים אבעבועות של כוויות באצבעותיהם – ואוכלים לחם, פעם לשובע ופעם לעיצבון בשעת הרווחה, והם הראשונים לרעב ולבטלה בשעת משבר. אך משהו מאטמוספירה זו מתגנבת גם למערכות הפועלים, לארגוניהם ולמנטאליות שלהם. ברק הרמייה של היהלום מכה לפעמים גם אותם בסגוריים ורבים מהם אצים להעשיר, שרויים במעין 'בהלת זהב', כשכל אחד מעוניין להקדים את חברו, לדרוך על חברו, ורואים בעבודתם לוח קפיצה לתוך התעלומה האפלה של מערכות הרווחים הגדולים, הפתאומיים והקלים.

עוד נכתב בכתבה כי מלטשי היהלומים עובדים בתעשייה מקומית ובין-לאומית כאחת, הם מייצרים אבני חן לצרכיה של החברה האמריקנית ויהלומים לייצור מלחמתי לא מקומי, משרתים את הקפיטליזם הבין-לאומי ואינם עוסקים בעבודה יצרנית וציונית. נפשו של המלטש מתועתעת כביכול על ידי תעשייה שרווחיה נאים, הוא דבק בייצור מוצר שמעניק לו אך חלק מרווחיו האמתיים, ומתפתה למניפולציות של יזמים מקומיים שעוסקים בבניית מובלעות כלכליות חופשיות מהתערבותה של ההסתדרות ותנועת העבודה. לא רק שהפועל העובד בליטוש היהלומים נתפס כמי שלא מחפש את הקשר (הרצוי והטבעי) עם הקהילה ההסתדרותית, ולא די שהוא מעדיף את החופש הארגוני, אלא שהמוצר עצמו, היהלום, הביטוי המובהק של קפיטליזם שמספק צורכי קישוט ומלחמה למעמד בינוני שמעבר לים, מעביר את העובד על דעתו ומאיץ בו 'להתברגן'. 'ברק הרמייה של היהלום מתגנב לנפשו של הפועל'.¹⁴

תיוג שלילי, כמו זה שבכתבה, של העובד בתעשיית היהלומים העירונית, נמצא ברצפים רחבים יותר של המסורת האנטי-אורבנית בקרב חלק ממנהיגיה של תנועת העבודה (בעיקר אלה שהיו מזוהים עם המגזר ההתיישבותי), בסולם הערכים ההיררכי של סטטוס ויוקרה ששימש ביישוב לדיפרנציאציה חברתית, ובאיבה של מפלגות הפועלים כלפי המגזר הלא סוציאליסטי ביישוב. הדברים מבטאים זעם ותסכול בקרב מנהיגיה של תנועת העבודה על מה שהתרחש בקרב הפועלים במגזר העירוני, ועל

14 י"ל, 'יהלומים', הפועל הצעיר, 25.6.1942.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

חולשתה מול בעלי ההון, שנעזרו בממשלה ובעובדים שהכנסותיהם ורמת חייהם היו גבוהים יחסית. מבחינה זו מטפורת הרמייה הייתה ביטוי לחשדנות המסורתית שחשו לא מעטים בתנועת העבודה כלפי הפועלים בעיר (שהיו הרוב בקרב חברי ההסתדרות), כלפי האמורפיות של החברה האורבנית וכלפי היעדר השליטה במאסה החברתית שהלכה והתכנסה במגזר העירוני.¹⁵

אפשר להבין את הטרימינולוגיה הזו, כמו גם את הרמיזה לזיקה הלא טבעית כביכול של הענף למפעל הציוני (שעליו רמז מושג הממזר שבן עמי השתמש בו), לא רק על רקע הזינוק הכלכלי של הענף, אלא גם על רקע השפעותיו. כוח המשיכה של היהלומים הגדיל את אוכלוסיית נתניה, הצעיר אותה, הוסיף לכלכלתה ממד טכנולוגי שלא היה קיים בה קודם לכן, וצירפה לתהליך התייעוש שהתחולל בחברה העירונית בארץ ישראל למן אמצע שנות העשרים. תעשיית היהלומים שינתה גם את מאפייני התעשייה והמסחר בתל אביב, הציעה מקורות חדשים לצבירת הון והבליטה בקרב אנשי ההון קבוצה חדשה, שהתאפיינה בזיקה כלכלית אמיצה לשלטון הבריטי ולרשתות אספקה ומסחר בין-לאומיות. ההיבט המוסדי היה אפקטיבי לא פחות. התאחדות בעלי תעשיית היהלומים, שהקימה את הענף וניהלה אותו כמונופול מנתניה – בניצוחו של עובד בן עמי ובחסות הבריטים וקרטל היהלומים דה בירס – נעשתה לארגון היצרנים והמעסיקים הריכוזי החזק ביותר ביישוב בשנות הארבעים, גם יחסית להתאחדות בעלי התעשייה. קרבתו של ארגון זה לשלטון הבריטי (באמצעות אנשי המכס והפיקוח על תעשיית היהלומים) הייתה לעתים קרובות לצנינים בעיני המוסדות היישוביים, שחששו ממסגרות שעלולות היו להתחרות בהם או לייצר סדרי עדיפויות משלהן, בפרט בתקופה שבה המאבק לריבונות היה בשיאו. זאת ועוד, פעילותם של ארגוני אצ"ל ולח"י במלטשות הוסיפה למהומה שהיהלומים עוררו, הן כאתר שבו לא הייתה למפא"י ולהסתדרות שליטה והן כמקור למימון פעולות של המחתרנות (בניגוד לדעתו של בן עמי) נגד השלטון. אם נוסף על כך שכל תקופת המנדט לא הייתה תעשייה אחרת בארץ שבה הייתה לשביתות עוצמה רבה כל כך, נוכל להבין את ה'רעש' החברתי שתעשיית היהלומים ודימוייה ההיסטוריים והעכשוויים יצרו, ושהעיתונות היישובית – על גוניה הפוליטיים השונים – לא פסקה מלעסוק בהם.¹⁶

בסוף 1946 ובתחילת 1947 היה הענף נתון במשבר. המשבר הדרמטי היה צפוי אך

15 אניטה שפירא, 'הוויכוח בתוך מפא"י על השימוש באלימות, 1932–1935', הנ"ל, ההליכה על קו האופק, תל אביב 1989, עמ' 82–117; משה ליסק, 'מבנה תעסוקתי, ניעות תעסוקתית וסמלי סטאטוס ביישוב היהודי החדש, 1918–1948', עיונים בתקומת ישראל 4 (1994), עמ' 345–377.

16 Government of Palestine, *Report of a Committee Appointed by Government to Examine the Question of Post-War Regulation of the Palestine Diamond Industry*, Jerusalem 1946

לא עוצמתו, והוא הזכיר לרבים את ההשפעה הדכאנית של המשבר הכלכלי על החברה העירונית בשנות העשרים, את אופיו הלא יציב של הקפיטליזם ואת המחזוריות של כלכלת המגזר הפרטי. לאחר סיום המלחמה ושיקום תעשיית היהלומים בבלגיה קטנה האספקה של יהלומי גלם מלונדון, המלטשות פסקו מלפעול ויצוא היהלומים מארץ ישראל לארצות הברית התמוטט. חלקן הגדול של מלטשות היהלומים החליף ידיים, רבים מבעליהן לא יכלו לעמוד בחובותיהם – לא להתאחדות יצרני היהלומים שחילקה את אבני הגלם שהגיעו מדה בירס בלונדון, ולא לעובדים – שרובם נזקקו עתה לעבודות חלופיות ולהכשרה מחדש. ממילא נעלמו בתקופת המשבר גם השביתות, וגבר השוק השחור בעבודות ליטוש ובמכירת יהלומים. התיוג השלילי של הענף, שדי נמוג בגין הצלחתו הכלכלית, התעורר שוב ובעוצמה חדשה. במקביל החל לקרוס הגיבוי שהעניקו הבריטים לענף היהלומים, בין השאר עקב התמיכה שהעניקה הממשלה בלונדון לשיקומה של בלגיה לאחר השחרור מהכיבוש הגרמני והפינוי הקרוב של הבריטים מהארץ. בן עמי וההתאחדות, שנלחמו עד אז על עצמאותם המוסדית, פנו לסוכנות היהודית בבקשות לסיוע להבראה מהמשבר, ולהסתדרות הכללית, שיזמה את החלפתן של חלק מהמלטשות המתמוטטות בקואופרטיבים. ב־1948 נותרו בתעשיית היהלומים 800 עובדים בלבד (חלקם היו מאורגנים בקואופרטיבים בתמיכת ההסתדרות), ולאחר המלחמה היא נזקקה להכרה ולסיוע ישיר מהמדינה שזה עתה הוקמה כדי לשוב לימי זוהרה במהלך מלחמת העולם.¹⁷

על רקע זה, של מערכות יחסים משתנות ובלתי יציבות סביב תעשיית היהלומים, נוצר בחברה היישובית של שנות הארבעים מתח כלכלי ומוסדי שביטויים כגון 'ממזר' 'תעשיית מותרות' ו'ברק רמייה' רמזו לו. המתח הזה חשף את השאלות שעמדו בבסיס מאבק הלגיטימציה של הענף והטרמינולוגיה ששירתה אותו. לענייננו חשובות בעיקר שלוש שאלות: ההצדקה לקיומו של ענף היהלומים; מה לשמר בו ומה לשנות; ומה בענף צריך להיות נתון למרות ציבורית ולאומית, ומה חופשי ממנה.

סיבת הקיום

שאלת הקיום של תעשיית היהלומים ליוותה אותה מראשיתה. עובד בן עמי, שלמן 1938 יזם את הגירתם של מומחי יהלומים וסוחרי יהלומים מאנטוורפן לנתניה, עמל לשכנע את המשרד ללוחמה כלכלית בלונדון שארץ ישראל והיישוב היהודי מתאימים לתכנית של הבריטים ושל קרטל היהלומים דה בירס למצוא אלטרנטיבה לתעשיית היהלומים

17 פנחס סמגרינסקי, 'הערות למסקנות', ניב פועל היהלומים ב (פברואר 1947), עמ' 1; משה בן-יהודה, 'תעשיית היהלומים', הפועל הצעיר, 28.10.1947. פנחס סמגרינסקי (שמגר) עמד בשנים אלה בראש האיגוד המקצועי של עובדי היהלומים בהסתדרות הכללית.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

הבלגית שהגרמנים איימו עליה. במחלקת המסחר והתעשייה של הסוכנות היהודית – שביקשה כבר ב־1934 להסדיר את הבאתו לארץ של הענף – היו שערערו על הקשר הישיר שנוצר בין ההון הפרטי בארץ לבין הבריטים ואנשי קרטל היהלומים בלונדון.¹⁸ ההסתדרות הכללית, שלא הצליחה להשתלט על קבלת חניכים ועובדים למלטשות ועל הסדרי העבודה בהן, טענה נגד האופי הבורגני של ייצור יהלומים לקישוט בתקופת המלחמה עבור המעמד הבינוני האמריקני. התבססותה המהירה של התעשייה בארץ ישראל הייתה לצנינים גם בעיני יהלומנים ופוליטיקאים בלגים שגלו בסוף 1940 ללונדון, וששאפו להבטיח את שיקומה לאחר המלחמה של תעשיית היהלומים באנטוורפן. משמוטט המשבר את הענף לאחר המלחמה, שבה ועלתה שאלת ההצדקה של קיומו. רבים בממסד היישובי טענו ששוב הוכחה אי־היציבות האופיינית לקפיטליזם ושאינן להותיר את הענף ללא הכוונה ציבורית.¹⁹

טיעוני התאחדות בעלי היהלומים בשנות הארבעים להצדקת קיומה הפכו על פניו את התיג השלילי שאפף אותם. הטיעון הראשי בפני הבריטים והקרטל היה תפקידם של היהלומים המיוצרים בארץ ישראל במאמץ המלחמתי נגד הגרמנים. הארץ ראויה לשמש מרכז ייצור ליהלומים משום ריחוקה מהחזיתות באירופה, יכולתה לקלוט פליטים מקרב יהודי בלגיה והולנד, ובעיקר משום שתעשיית היהלומים תהיה מבוססת על יהודים בלבד, שלהם וליהלומים יש קשר היסטורי. אספקה בלעדית וסדירה של יהלומי גלם על ידי קרטל היהלומים דה בירס להתאחדות בנתניה ובתל אביב (ולא למי שאינו חבר בה) תבטיח שהענף ימלא את הציפיות שתלו בו, ובעיקר את הדבר החשוב ביותר עבור הקרטל בתקופת המלחמה – המשך הייצור של יהלומים מלוטשים ומכירתם. בדרך זאת תישמר נוכחות יהודים בענף, יונצחו המיומנות והידע הטכנולוגי שהוכחו בעבר, ותישמרנה מערכות היחסים המיוחדות שהתגבשו במשך עשרות שנים.²⁰ הטיעון הזה

18 דוד רוטבלום, 'סקירה קצרה על השתלשלות תעשיית היהלומים בא"י והצעות לתיקונה', דצמבר 1941, אצ"מ, S8/315; ידיעות לחברים (מכתב־חוזר פנימי לחברי התאחדות בעלי תעשיית היהלומים בא"י), 3, 5.3.1942, אצ"מ, S9/315; F.A. Mathias, Memorandum – The Diamond Industry – Post War Issues, 20 May 1943, The National Archive (UK), BT 96/159; דה פריס (לעיל, הערה 8), פרקים 1–2.

19 משה שניצר, 'מהפכה בענף היהלומים', היהלום, אוקטובר 1947, עמ' 5; עובד בן עמי, 'היהלומים בארץ־ישראל', הארץ, 24.3.1948.

20 מ"א, 'ראשוני היהודים בתעשיית היהלומים', משגב, בטאון ארגון פועלי היהלומים, יולי 1944, עמ' 24–25; משה אופן, 'לקח העבר', דפי המנהל, ינואר 1944, עמ' 3–5; דוד רוטבלום, 'תהי דרככם צלחה', דפי המנהל, ינואר 1944, עמ' 6–7; יצחק נימצ'וביץ, 'תעשיית היהלומים בהתפתחותה', הבוקר, 20.8.1945; מ' מלאכי, 'לתקנת תעשיית היהלומים', הצופה, 27.8.1945; משה שניצר, 'עתיד תעשיית היהלומים בארץ', היהלום, ספטמבר 1945, עמ' 4; יהושע מזור, 'תעשיית היהלומים בארץ, הישגיה וסיכוייה', הארץ, 12.6.1946; עובד בן עמי באנטוורפן ליפה בן עמי בנתניה, 9.7.1946, אוסף מכתבים ברשות חני בן עמי.

יושם הלכה למעשה על ידי החברות המצומצמות והסלקטיביות של בעלי מלטשות יהודים בהתאחדות, וסגירת המלטשות בפני סוחרים יהלומים ועובדים ערבים. הבלעדיות האתנית קיבלה עידוד מהבריטים ומהיועצים המקצועיים של ענף היהלומים במשרד ללוחמה כלכלית. ההכרה בזיקה ההיסטורית בין יהודים ליהלומים, שניזונה מהמעורבות ההיסטורית העמוקה של הפקידים והיועצים הבריטים בעסקי הכרייה של יהלומים בדרום אפריקה ובסירה לאונה, אפשרה מהלך זה של יצירת מונופול תעשייתי ולאומי.²¹ טיעונים אלה הופנו גם לבלגים, שחששו מכושר התחרות המתפתח בתעשיית היהלומים בארץ ישראל ומהקושי הצפוי לענף היהלומים באנטוורפן להשתקם לאחר המלחמה. התעשייה בארץ הייתה חייבת לבלגיה את עברה ואת מורשתה. הידע המקצועי, הטכנולוגיה של המכונות, דרך הניהול של בית החרושת ושל העסקת העובדים – כל אלה ניזונו מההתנסות בייצור ובמסחר ביהלומים בבלגיה בעבר הרחוק והקרוב. ללא יהודים, כך היה חקוק בתודעת רבים, לא הייתה אנטוורפן גוברת בתחרות על אמסטרדם שני עשורים קודם לכן. היהודים בבלגיה היו גם בלב החרם שהושת על גרמניה באמצע שנות השלושים בתגובה על האיסור לסחור עם יהודים, ועל ניסיונות התחרות הגרמניים. תעשיית היהלומים בארץ ישראל לא ביקשה להתחרות בבלגים אלא 'לרשת' את תעשיית היהלומים הגרמנית. זו הייתה תרומתה של הארץ למלחמה בגרמנים והיא נמצאה, כך נטען, על הרצף ההיסטורי של התרומה של יהודים לכלכלת אנטוורפן. ההכרה בלגיטימיות של קיום הענף בארץ הייתה, לכן, פיצוי על התמוטטותה של הנוכחות היהודית בתעשיית היהלומים בבלגיה בפרט ובאירופה בכלל, על בזיזת הרכוש של היהלומנים ועל העסקתם בכפייה של מלטשי יהלומים באנטוורפן הכבושה ובמחנות הריכוז פייט (בהולנד) וברגן-בלזן (בצפון גרמניה). כאשר השתקמה תעשיית היהלומים בבלגיה לאחר המלחמה, ושבה ועלתה שאלת התחרות בין מרכזי הייצור השונים שנוצרו בתקופת המלחמה (ה'גולות' התעשייתיות של אנטוורפן), קיבל המושג 'לרשת את גרמניה' משנה תוקף. עתה הוא שימש את אנשי תעשיית היהלומים בבלגיה ובארץ ישראל כדי להצדיק את החרמתה של תעשיית היהלומים הגרמנית שביקשה להשתקם, בין השאר בסיוע אמריקני.²²

21 התמיכה הבריטית בסגירתה של תעשיית היהלומים בפני ערבים (שלא סתרה בעיניהם את מדיניות הספר הלבן) נוסחה מסוף 1939 בידי פרדריק מתיאס (Frederick Mathias), היועץ לענייני יהלומים במשרד ללוחמה כלכלית בלונדון. היא נשענה על הדימוי של הזיקה ההיסטורית בין יהודים לענף היהלומים, על ההסדר שמתאסס וכן עמי ניסחו להקמת הענף והתמקדותו בנתניה, ועל האינטרס הבריטי שהענף יאורגן כמונופול ממוקד. מחאתם של סוחרים יהלומים ערבים לא סייעה בידם גם לאחר שפגו תנאי החירום של תקופת המלחמה. ראו דה פריס (לעיל, הערה 8), פרקים 1 ו-6.

22 על הגולות התעשייתיות (Industrial Diasporas) שנוצרו במדינות שונות כתוצאה מהכיבוש של

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

בהשגת התמיכה של הבריטים ושל אנשי דה בירס, ובהרגעת מתח התחרות עם הבלגים, מילאה הנוכחות ההיסטורית של היהודים בענף היהלומים תפקיד כפול. מצד אחד ביקשו ראשיה של תעשיית היהלומים בארץ ישראל להפוך על פניהם את הדימויים השליליים שהיסטוריה זו אצרה, ופרטו על נימים ורבדים בזיכרון קולקטיבי ששימשו לפגיעה ביהודים באירופה. מצד אחר הצדיק העבר את ההווה של לוחמה כלכלית כנגד גרמניה, של התנגדות לשיקום תעשייתה לאחר המלחמה, ושל בניית תשתית תעשייתית ומסחרית למפעל הציוני.²³

בעוד השיח הלגיטימטורי של בעלי המלטשות והתאחדות היהלומים פנה לגורמי החוץ שבהם הייתה תלויה התפתחות התעשייה, מן החברה היישובית הוא ביקש להכיר בקיומו של ענף היהלומים (הקפיטליסטי למהדרין) כבעל תפקידים לאומיים ועל בסיס זה לקבל סיוע ציבורי. הדבר ניכר בראש ובראשונה בטיפוחה של ההצדקה לקיומו של הענף על יסוד תרומתו האדירה לכלכלת היישוב, לסקטור העירוני, ולנתניה בפרט. כאן בלטה ההישענות על התקדים ההיסטורי של תפקיד ענף היהלומים בהצלחה הכלכלית והחברתית של היהודים בארצות השפלה באמצעות פיתוח שיטות הייצור, תרבות המסחר הייחודית ולא פחות מכך ביסוסם של איגודים מקצועיים בהולנד ובבלגיה.²⁴ הטיעון השני נגע להעסקה במלטשות, ובפרט לתפקידן הלאומי בהכשרת נערים ונערות יהודים, בפיתוח מיומנות ומכונות ליטוש, וביישום תפיסות מודרניות של שליטה ניהולית וייעול. ההסתכלות קדימה שולבה באתוס של ענף בעל שורשים היסטוריים עמוקים ותפקידים היסטוריים הן ליהודים כמהגרים והן לצמיחה כלכלית. הגבלת העיסוק ליהודים בלבד והרצף שיצר עם העיקרון הוותיק של 'עבודה עברית', העניק לטרמינולוגיה הזו משנה תוקף גם במישור הלאומי.²⁵ הטיעון השלישי נגע להיותו של הענף חלק ממערך רחב של עסקים פרטיים שסייעו

- בלגיה והולנד והבריחה של יהודים מאנטוורפן ומאמסטרדם ראו, Eric Laureys, 'De joodse diamantdiaspora en de versnippering van de Antwerpse diamanthandel en – nijverheid tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, NIOD Yearbook* 14 (2003), pp. 179–191; Idem, *Meesters van het diamant: De Belgische diamantsector tijdens het Nazibewind*, Tielt 2005
- 23 Oved Ben Ami, 'Palestine's Diamond Industry', *Palestine Post*, 16.1.1948; Idem, 'The Palestine Diamond Industry: Retrospect and Outlook', *The Diamond News and the South Africa Watchmaker and Jeweller*, February 1948
- 24 ראו, למשל, Selma Leydesdorff, *We Lived with Dignity: The Jewish Proletariat of Amsterdam, 1900–1940*, Detroit 1994, ch. 3
- 25 Yaakov Arnon (van Amerongen), 'The Jews in the Diamond Industry in Amsterdam', Dan Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, Jerusalem 1984, pp. 305–313 שפירא, המאבק הנכוב: עבודה עברית 1929–1939, תל אביב 1977, עמ' 345–352.

בקליטת עולים, פליטים וניצולי שואה. הרגישות בענף היהלומים לנושא זה הייתה רבה לא רק משום ההתנסויות של העוסקים ביהלומים בתקופת המלחמה, אלא גם בשל הרצון של רבים לשוב לאחר סיום מלחמת העולם למרכזי הליטוש והמסחר ביהלומים בבלגיה ובהולנד, ולהצטרף למאמציהן לשקם את כלכלתן הלאומית. גם כאן ההתייחסות נגעה באתוס בניין הבית הלאומי. היא הסתכלה קדימה לבניינה של הציונות על יסודות קפיטליסטיים של כלכלה לאומית וניכרה בה נוכחותו של עבר מאחד.

התפקיד הלאומי היה לחלק מהותי בשפת הלגיטימציה, ומבחינות רבות תעשיית היהלומים בנתניה ובתל אביב של שנות הארבעים שיקפה בצורה ברורה את הזיקה בין ציונות לתעשייה ולהון. היוזמים שהקימוה בארץ, ובן עמי בראשם, ראו בתעשיית היהלומים אבר חיוני בכלכלה הלאומית של בניין המדינה. בעלי ההון והמומחים המעטים שהצליחו לעלות לארץ ערב הכיבוש הגרמני של בלגיה ובשכונות שלאחר מכן, הציגו עצמם כמי שעומדים להכשיר בארץ ישראל את הדור הבא של הענף. חלק מהמלטשות עברתו את שמן וביססו אותו על מקורות מקראיים (כגון 'אופיר' ו'תרשיש'). ההתאחדות אף מימנה את הקתדרה להיסטוריה של ימי הבית השני באוניברסיטה העברית. היידיש (ולעתים הפלמית) אמנם המשיכה לשלוט בחלק משמות כלי העבודה, צורות הליטוש וכינויים להטבות שונות ביחסי העבודה, אולם העברית הייתה לשפה הנהוגה במלטשות, בחוזים שנחתמו ובזמרת העובדים שאפיינה את ימי העבודה הארוכים. זאת ועוד, היא שיקפה את ההבדלים הדוריים בין בעלי המלטשות לבין הנערים והנערות שמילאו את ספסלי העבודה. הזיקה של הענף לממשלה, לקרטל דה בירס ולאספקה של יהלומי גלם מלונדון ביססה את האנגלית כשפת דיבור יומיומית בקרב בעלי המלטשות ופקידי ההתאחדות; אולם לא היה בה כדי לפגוע בדימוי העצמי הלאומי. דימוי זה היה חיוני בענף שתיוגו החברתי ביישוב נסמך על נוכחות יהודים בעברו, על לשון היידיש ששלטה בו (בעיקר במונחים מקצועיים), על קשריו האמיצים עם הבריטים, ולא פחות מכך גם על רווחיו.²⁶

לגיטימציה לשינוי

למן הוויכוחים החריפים בשנות העשרים על תפקידי ההון הציבורי והפרטי בבניין הארץ, ועל יחסי הכוח בין האליטה הפוליטית לבעלי ההון והמעסיקים, ניכר היה בחברה היישובית שההון הפרטי והיוזמים הקפיטליסטיים הם נשאים משמעותיים של שינוי.

²⁶ ראו, למשל, מאמרו של אהל, 'מונחים וביטויים מקצועיים בעברית', היהלום, אוגוסט 1944, עמ' 10; יהושע הדרי, 'בעיית הנוער בתעשייה', היהלום, מרס 1945, עמ' 12; חיים דנהירש [דניאלי] למחלקת העלייה של הסוכנות, 29.8.1945, אצ"מ, S6/2776.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

תרומת ההון הפרטי לרכישות קרקע ולפיתוח ההתיישבות, לכושר הקליטה הכלכלי של מהגרים יהודים, לשינויים טכנולוגיים ולפיתוח מיומנות מקצועית – כל אלה לא הוטלו בספק, והם היו למרכיבים יסודיים בהתפתחות הכלכלית של המפעל הציוני ובציונות של הקפיטליסטים. בתקופת התיעוש המואץ של שנות השלושים והארבעים בשלה הכרה חברתית זו. לעתים התלוותה אליה יוקרה שמילאה תפקיד מעצב במערכות היחסים בין הסוכנות לבעלי ההון הפרטי, בין התאחדות בעלי התעשייה להסתדרות הכללית, ובין המעסיקים במגזר העירוני לעובדים. אלא שהמושג 'שינוי' הכיל התייחסות מורכבת לעבר, וענף היהלומים המחיש זאת היטב.²⁷

ההנמקה להצדקת קיומה של תעשיית יהלומים בארץ ישראל התבססה על הנוכחות היהודית המסיבית בענף בארצות השפלה ועל הצלחתם הכלכלית והחברתית של העוסקים ביהלומים, ובכך ביקשה להמעיט בדימויו השליליים. בה בעת היא הדגישה את ערכו הכלכלי של הענף, את חשיבותו החברתית, את היותו מקור גאוה בשל אמצעי הטכנולוגיים, ובעיקר את המיומנות שנדרשה לעוסקים בליטוש היהלומים. הדגשה זו של העבר בשפת הלגיטימציה של תעשיית היהלומים פותחה ביתר שאת ביחס לפעילות במלטשות היהלומים, ובעיקר ביחס לשינוי שיש לחולל בה. הכוונה הייתה בעיקר לסוג אבני הגלם שמעבדים ליהלומים (ההתמקדות ב'אבן הקטנה')²⁸ להיבטים מגוונים של שיטות הייצור, להיבטים ניהוליים של העסקת עובדים בקבלנות ובשכר, לניהול המלטשות ולאסטרטגיות של מכירה ושיווק. מבנה פעילות זה היה מורכב ומגוון מאוד. חלקו התייחס למלטשה בודדת וחלקו להתאחדות בעלי תעשיית יהלומים ששלטה בענף. לכל חלק ואגף במבנה הזה הייתה היסטוריה ומסורת של דרך הפעילות, והיו הבדלים בין המדינות שבהן פרחה התעשייה (בעיקר הולנד, בלגיה וגרמניה) ואפילו בתוך המדינות עצמן, כגון אנטוורפן לעומת האזורים שסביבה. מאחר שבארץ ישראל חלו שינויים ניהוליים וטכנולוגיים מפליגים במבנה הפעילות, שלא הכול הסכימו עמם, מסורות העבר היו מקור להתדיינות ולמאבקים תוססים.²⁹ בדיונים אלה הייתה מסורת ייצור היהלומים מקור לגאוה, למכובדות חברתית, לדיפרנציאציה ולאמצעי סלקציה של המבקשים להיכנס אליו. משפחות ידועות

27 דן גלעד, 'יוזמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין', אבנים ה (חשון תשכ"ה), עמ' 90–102; שביט (לעיל, הערה 5); Michal Frenkel, Yehuda Shenhav and Hanna Herzog, 'The Ideological Wellspring of Zionist Capitalism: The Impact of Private Capital and Industry on the Shaping of the Dominant Zionist Ideology', Gershon Shafir and Yoav Peled (eds.), *The New Israel*, Boulder, CO. 2000, pp. 43–70

28 יחידת המשקל ביהלומים היא קרט (חמישית הגרם). אבנים קטנות הן בדרך כלל 0.2 קרט ופחות.

29 דוד רוטבלום, 'דרך צלחה!', דפי המנהל, ינואר 1944, עמ' 6–7; המערכת, 'לתולדות מלאכת הליטוש', היהלומאי, מרס 1944, עמ' 22–24, 29.

בתעשיית היהלומים נתפסו כמייצרות מסורות. העיסוק בליטוש יהלומים היה אמצעי קליטה של משפחות מהגרים יהודים שבאו לארצות השפלה מפולין ומרומניה, והסביר את העבר החומרי הנוח יחסית של יהודי הולנד ובלגיה. מורים בעלי מוניטין (כגון אהרון מוריץ, יוסף גדל, היינריך גולדמן וסם מועד) נחשבו כמי שמכשירים עובדים איכותיים, ומלטשות ספציפיות ('אופיר' ו'תרשיש' בנתניה ו'הכוכב' ו'אבן-שוהם' בתל אביב) היו החממות המועדפות על דור ההמשך של המלטשים. החניכה בשיטות הביקוע, הניסור, החיתוך של היהלומים וליטושם לא הייתה רק חממת הוראה והכשרה, אלא יצרה קני מידה לאיכות העובדים, ליכולתם של בעלי המלטשות ומנהלי העבודה לרכוש סביבם את המומחים הטובים ביותר, וכמובן הייתה לסמן להצלחה כלכלית בשווקים שמעבר לים. ההכרה ה'אינטימית' של אבן היהלום, הידע הטכנולוגי מה לעשות בה וההתמודדות עם הקשיים הטכניים בליטוש ובגימור – כל אלה יצרו את הרציפות ההיסטורית בענף, ואת המעמד הרם של המורים הוותיקים והמומחים. העיתונות של הענף, הן של היצרנים והסוחרים ('היהלום', 'היהלומאי') והן של העובדים ('צוהר', 'משגב'), שיקפה את ההתייחסות הלא פוסקת לצורת הפעילות בענף בעבר, ונעשתה מקור חשוב לזיכרון ארגוני וקולקטיבי של הענף, ולא פחות מכך – לקבלת לגיטימיות חברתית בחברה היישובית.³⁰

על אותם יסודות היסטוריים נבנו בתעשיית היהלומים תלי תלים של טיעונים והצדקות לשינויים שיש לחולל בה ובשיטות העבודה המסורתיות. ההחלטה למקד את כל הייצור באבנים הקטנות (ולא במגוון אבנים וצורות ליטוש) נשענה על הצלחתה של אנטוורפן במאבקה על הבכורה עם אמסטרדם בשנות העשרים, ושל תעשיית היהלומים הגרמנית בתחרות עם בלגיה בשנות השלושים. בשני המקרים העדפת האבנים הקטנות חסכה עלויות ייצור והגדילה את היקפי הייצור והשיווק. בארץ ישראל הבשילה אסטרטגיה תחרותית זו, ובשנים הראשונות ליטשו אבנים קטנות בלבד. הנמקת השינוי בלקח ההיסטורי מן התחרות בין מרכזי הייצור האירופים נועדה בעיקר לאזוניהם של אנשי הקרטל בלונדון, שחששו שהבלעדיות של האבן הקטנה לא תאפשר את צמיחת הענף בארץ, ולבעלי המלטשות עצמם, שלצד הערך הכלכלי של ההתמקדות באבן הקטנה (לעומת עלויות של ליטוש אבנים גדולות יותר) חששו משינוי המסורת שעליה גדלו.

קיצור תקופת ההכשרה של מלטשי היהלומים משלוש שנים בממוצע בארצות השפלה לשלושה-ארבעה חודשים בארץ ישראל עורר דיון דומה. הקיצור התאים להתמקדות

30 צוהר: עלון פועלי היהלומים בירושלים, אוקטובר 1943; הספיר: עלון פועלים לאינפורמציה פנימית (פועלי מלטשת היהלומים הראשונה בירושלים), אוקטובר 1943; משגב: ביטאון ארגון פועלי היהלומים של ההסתדרות, אפריל-מאי 1943.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

באבן הקטנה, הוויל את עלויות ההכשרה ואפשר יציאה מהירה יותר של המלטשים מהכשרה לעבודה. בה בעת הוא שינה את אופי היחסים בין המורה לחניך, ואת יחס החניך למלטשה שבה בילה שעות רבות, ולמסורת. כמו כן, האיסור על עבודת הבית המסורתית בענף וההוראה למקד את ליטוש יהלומים באופן בלעדי בבתי החרושת יצרו שינוי מהותי בייצור, בחופש הפעולה המסורתי של יצרני היהלומים, בתרבות הארגונית ובמשמעת במלטשות. שיאו של שינוי המסורת היה במעבר לעבודה ב'פס ייצור' (או 'שיטת השרשרת') ובהחלטה להכשיר את העובדים לחלק ספציפי בתהליך הליטוש ולא בכולו. גם במקרה זה התבסס הדיון בין המומחים, מנהלי העבודה והעובדים על המסורת והניסיון ההיסטורי. חשיבות ראשונה במעלה ניתנה להנמקה הכלכלית: לייעול, להגדלת רווח ולהגברת כושר התחרות בטרם תשתקם תעשיית היהלומים בבלגיה. נוסף על כך הכירו שיש לשנות את היחס אל העובד, ושה'שבירה' של תהליך הייצור 'לפזות' מתמחות עלולה לשנות את האופי ההוליסטי שאפיין את עובדי היהלומים ועבודת הליטוש בארצות השפלה.³¹

לא מעטים הצרו על השינויים הללו. מחאתם קיבלה ביטוי בשיבות ההתאחדות, בעיתונות הענף ובמיוחד בדיונים על עתיד הענף למן קיץ 1945, שניהלו הבריטים עם בעלי המלטשות וראשי ההתאחדות. עם זאת, גם אצלם הכריעו שיקולי ההצלחה, היעילות וההישרדות הכלכלית בתחרות עם בלגיה, ולא האידאליזציה של העבר או השאיפה לשקם את מסורות העבודה שהיו נהוגות בארצות השפלה. הצלחתם של הבלגים בשיקומה המהיר של תעשיית היהלומים באנטוורפן לאחר המלחמה הוסברה לאו דווקא ביכולתם להחיות מסורות ארגוניות ומקצועיות, אלא בכניסה המסיבית של מלטשים ושל סוחרים יהלומים נוצרים לענף, בתמיכה עקיבה של קרטל היהלומים וביכולתה של בלגיה (יחסית לארץ ישראל) להשיב אליה פליטים יהודים מלונדון, מניו יורק, מברזיל ומקובה. הניתוח הזה חיזק את ההתייחסות לעבר ולמסורת כמנוף לגיטימי לשינוי, ובעיקר בהסתגלות לתחרות המתחדשת עם בלגיה ולאיום על התעשייה בארץ ישראל משיקומה של תעשיית היהלומים בגרמניה. אסטרטגיות התחרות של בלגיה כנגד הולנד וגרמניה בשנות העשרים והשלושים היו עתה הרבה יותר חיוניות מאשר היצמדות אדוקה למסורת העבודה ההיסטורית.³²

31 משה אופן, 'לקחי העבר', דפי המנהל, ינואר 1944, עמ' 3-5; י' ירושלמי, 'על כושר התחרות של תעשייתנו', היהלומאי, מרס 1944, עמ' 25-28; דוד גורביץ, שכר עובדי מלטשות היהלומים, 1944, ירושלים 1945; היינריך גולדמן, היהלום ועיבודו, תל אביב 1946; אלחנן הלפרין ומשה שניצר, יהלומים, תל אביב 1946.

32 Government of Palestine, Report of a Committee Appointed by Government to Examine the Question of Post-War Regulation of the Palestine Diamond Industry,

האתוס של חירות הפעולה

ההצדקות לייסודה של התעשייה ולתחזוקה, ההנמקות ליישום השינויים הארגוניים והניהוליים והחשיבה על תנאי התחרות המשתנים הקנו ערך רב לעבר ולמסורת. אלה יצרו, לעתים קרובות בלא תכנון וכוונה, את הזיכרון הארגוני של הענף, ויותר מכך – את הדרך שבה ביקשו יצרני היהלומים, והתאחדות בראשם, שהחברה תראה אותו, את הפונקציונליות שלו בתקופת המלחמה ואת השפעתו על עתידו הכלכלי של היישוב. עניין זה בלט במיוחד בקידום הלגיטימיות של חירות הפעולה.³³

המושג 'חירות הפעולה' היה עיקר חשוב לבעלי ההון הפרטי. אף שמאז שנות העשרים האפילו תפיסות שונות של פעילות כלכלית מכוונת וריכוזיות על הליברליזם הכלכלי מבית מדרשו של השופט לואיס ברנדייס, השתרש בקרב אנשי ההון הפרטי העיקרון של חירות הפעולה כאתוס מכוון. הוויכוח בין התפיסות נשען על פרשנויות היסטוריות על דרכי פעולתו של הקפיטליזם במאה התשע-עשרה ועל התערבותה של המדינה בכלכלה לאחר מלחמת העולם הראשונה. העבר הוכיח את תפקידם של בעלי ההון הפרטי בבניין הארץ, אך כפי שהמחיש תעשיית היהלומים, הוא הצדיק גם את תביעתם לחירות מהתערבות, את התנגדותם להשפעה חיצונית על דרכי ההשקעה, ויותר מכול – את דחיית ניסיונותיה של תנועת העבודה להגביל בצורה מלאכותית את ה'שוק החופשי' ולשלוט בהעסקת עובדים.³⁴

ניסיון העבר היה כפול פנים. מצד אחד עמדה לנגד עיניהם של אנשי היהלומים חירות היהודים לעסוק במקצועות השונים של ענף היהלומים באירופה, הפעילות האינדיווידואלית של קבלני היהלומים היהודים באנטוורפן ובכפרי פלנדריה, והניהול העצמי של היחידה המשפחתית של בית המהגרים היהודי שבו ליטשו יהלומים בקבלנות. המבנה המוסדי של ענף היהלומים – החל במוסדות ובארגונים שכיוונו את פעולת הענף, דרך מערכת המשפט הפנימית הלא פורמלית וכלה באיגודים המקצועיים – היה ליברלי במהותו והקביל לנורמה של עבודת הליטוש הקבלנית. המעורבות של מוסדות הקהילה היהודית באמסטרדם ובאנטוורפן בענף הייתה רבה, אולם לא היה בה

Jerusalem 1946; ר' בן-שושן, 'מפנה ארגוני בתעשיית היהלומים', הארץ, 29.1.1947; אברהם פרידמן, 'תעשיית היהלומים במשק הארץ', המשק השיתופי, 23.2.1947.

33 עובד בן עמי, 'ברכת נשיא התאחדות תעשיית היהלומים', היהלום, ספטמבר 1945, עמ' 3; משה שניצר, 'עתיד תעשיית היהלומים בארץ', היהלום, ספטמבר 1945, עמ' 4; *Recommendations of the Committee Appointed to Examine the Question of Post-War Regulation of the Palestine Diamond Industry as Modified and Accepted by Government*, April 1946.

ארכיון העיר נתניה (אה"נ), 66/380/ג.

34 קרלינסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 282.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

כדי לשלול חירות פעולה או למנוע התקדמות אישית ומשפחתית בענף. הפעולה הקולקטיבית בענף התארגנה נוכח איום חיצוני, כגון ערב הפלישה של גרמניה לארצות השפלה או בעת הבריחה של אנשי היהלומים לדרום צרפת ולאחר מכן לבריטניה, לארץ ישראל, לארצות הברית ולדרום אמריקה. בלונדון הקימו הגולים 'קופת יהלומים' לשימושם של מי שיחזרו לבלגיה לאחר המלחמה – מעין ארגון של עזרה עצמית, שיותר מששינה את האינדיווידואליזם של אנשי היהלומים המשיך מסורות מוסדיות וארגוניות יהודיות נושנות.³⁵

אל מול מסורת ליברלית זו ניצב בפני אנשי היהלומים שהיגרו בראשית שנות הארבעים ובפני מארגניהם בנתניה ובתל אביב, המודל המכוון מלמעלה של המפעל הציוני – על ניסיונותיו לריכוזיות מוסדית בפעילות הכלכלית, על מעורבותו של הממסד הציוני בהגירה של עובדים והון בהקשר של בינוי אומה ועיצוב ריבונות, ובעיקר על דפוסי השליטה המפלגתית שטיפחו אחדות העבודה ולאחריה מפא"י. מדיניות של הכוונת הגירה והון אפיינה את המערכת המוסדית היישובית למן ראשית שנות העשרים, והיהלומנים שניסו להעביר חלק מפעילותם מהולנד ומבלגיה לארץ, הכירו אותה היטב. יחסי התלות ההדדית שנרקמו בין בעלי התעשייה לסוכנות היהודית בשנות השלושים, בפרט לאור השליטה הפוליטית הגוברת של מפא"י במוסדות היישוביים והציוניים, העידו על מעורבות ציבורית גוברת בסקטור הפרטי. אלה הושפעו גם מהניסיונות של ההסתדרות הכללית מאמצע שנות העשרים להשפיע על שוק העבודה והמעסיקים באמצעות הממסד הציוני. מודל זה, של הכוונה מלמעלה ושל שליטה ציבורית בחברה האזרחית, צלח רק בחלקו, כפי שאפשר להיווכח למשל מהיקף העסקתם של עובדים ערבים על ידי תעשיינים יהודים ומהפריסה המצומצמת של הסכמים קיבוציים במגזר הפרטי. אולם הוא נתפס בעיניהם של יצרני היהלומים וההתאחדות כהפוך למודל המוסדי המסורתי בענף, וכגורם מכריע לא פחות מהמדיניות הבריטית לקושי של הענף לצמוח עד ראשית שנות הארבעים.³⁶

Report on the Diamond Industry in Various Countries, August 1946, CZA, 35 S40/269/1; Report of the Proceedings of the First Congress after the Liberation of the Universal Alliance of Diamond Workers, Antwerp, 2–6 September 1946, The George Meany Memorial Archives, Silver Spring, MD, RG 18–005/12 – על הקופה – Correspondence Office for Diamond Industry (COFDI) ראו לוריס (לעיל), הערות 11 ו-22.

36 א' פושטר, 'ההתפתחות של תעשיית היהלומים בארץ-ישראל בשנת 1942 ובמחצית הראשונה 1943', אצ"מ, S40/269/2; פרוטוקולים של גופים שונים בהתאחדות בעלי תעשיית יהלומים בשנת 1943, אה"נ, 94/693/ג, 960/117/ג; Irit Amit, 'Economic and Zionist Ideological Perceptions: Private Initiative in Palestine in the 1920s and 1930s', *Middle Eastern Studies* 36, 2 (April 2000), pp. 82–102.

בה בעת אין להבין את יסודותיו של ענף היהלומים ואת זינוקו הכלכלי בשנות מלחמת העולם בלי המתח המבני בין בעלי הון פרטי ומלטשות פרטיות לבין ארגונים בצורה ריכוזית. ההון שהושקע במלטשות היה פרטי, הבעלים ומנהלי העבודה בחרו את העובדים, חתמו עמם על חוזים וניהלו מערכות העסקה ישירות עם המומחים והעובדים. אולם המלטשות פעלו גם כמעין 'קולקטיב קפיטליסטי' תחת שלטונה של התאחדות בעלי תעשיית יהלומים, ועינו הפקוחה של הפיקוח על היהלומים של ממשלת ארץ ישראל. הרוב המכריע של יהלומי הגלם הגיע במרוכז מהקרטל בלונדון (באמצעות חברת הנגיג ושות' [Hennig & Co.], שתיווכה). היהלומים חולקו למלטשות על ידי ההתאחדות בניצוחו של בן עמי, נשיא ההתאחדות. קבלת יהלומים למלטשה הייתה מותנית בחברותו של בעל המלטשה בהתאחדות מתוקף הוראה בריטית, ובשיתוף פעולה עם בן עמי. בקשות חוזרות ונשנות של ערבים לפתוח מלטשות נדחו על יסוד שיתוף פעולה זה. על מומחים בייצור יהלומים (שהיו מבוקשים מאוד) נאסר לעבור ממלטשה למלטשה מחשש לזליגת מידע מקצועי, וכל היהלומים נועדו ליצוא, כדי להשיג דולרים אמריקנים, ומכירתם בארץ נאסרה. אף שמערכת מונופוליסטית וריכוזית זו לא יכלה למנוע לגמרי פעולה עצמאית של בעלי המלטשות, היא פעלה בתקופת המלחמה ביעילות רבה והחלה להתפרק רק לאחר שמצב החירום המלחמתי פג ולאחר המשבר הקשה שפקד את הענף עם שיבתה של בלגיה לליטוש ולמסחר במהלך 1946.³⁷

על רקע זה, של בליל מסורות ליברליות וריכוזיות, מחד גיסא, ושל מבנה ארגוני שהכתיבו הבריטים ובן עמי של מונופול ריכוזי ושל שלטון ללא עוררין במוסדות ההתאחדות, מאידך גיסא, אפשר להבין את מורכבות המאבק של תעשיית היהלומים לשימורה של חירות הפעולה ואת מובניה העיקריים. המובן הראשון היה הלגיטימיות של החירות לזיקה לשלטון הבריטי. התלות המוחלטת של תעשיית היהלומים בבריטים סיפקה ליצרני היהלומים ולמוסדותיהם זיקה ישירה לשלטון ולמסד הקולוניאלי בלונדון (למרות המתח עם השלטון המנדטורי כתוצאה מיישום מדיניות הספר הלבן בתחומים שונים). היה ברור שללא התלות הזאת התעשייה לא הייתה נוסדת ומזנקת, וגם לא הייתה מסוגלת למלא את תפקידה של אנטוורפן הכבושה בסיפוק הביקוש ליהלומים מלוטשים בארצות הברית. תלות זו גברה לאחר המלחמה, כאשר הבריטים וקרטל דה בירס העבירו את עיקר תמיכתם לבלגיה, וכאשר נסיגת הבריטים מהארץ איימה לערער את יחסי הענף עם המקורות ליהלומי הגלם בלונדון. בכך טמון היה אחד המובנים של השימוש של בן עמי במושג 'ממזר' לתיאור האווירה השלילית שבה צמח הענף: קשר לא רצוי עם השלטון הזר, ובאמצעותו עם קרטל היהלומים ופעולותיו

37 שלום הורוביץ, ג'ון פלטר ודוד אנדרסון, דין וחשבון מאת ועדת המשנה של מועצת הפיקוח על היהלומים, ירושלים, 21.6.1944.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

הידועות לשמצה באפריקה. הלגיטימציה של הקשר הזה התבססה על פרספקטיבה היסטורית של הסוכך שבריטניה כמדינה קולוניאלית העניקה למגזר הפרטי הדינמי, ועל הקשר של תמיכה מדינתית זו הן עם התמיכה בבית לאומי ליהודים, והן עם הסיוע המסורתי שהעניקו הבריטים לתעשיות יהודיות בארץ ישראל ולקבוצות בבורגנות המקומית שניהלו אותן.³⁸

המובן השני של חירות הפעולה נבע מקודמו. אם הקשר הישיר עם הבריטים היה חיוני לענף, הרי שהוא רשאי לתבוע חופש פעולה מן הסוכנות היהודית. זו, באמצעות מחלקת המסחר והתעשייה, ניסתה להצר את מרחב הפעולה העצמאי של הענף באמצעות ניתוב ההגירה של יהלומנים מאנטוורפן והסתייעות בשליטתה על חלוקת מכסות העלייה, הפעלת ההשפעה של דה בירס על המשרד ללוחמה כלכלית באמצעות נציגי ההסתדרות הציונית בלונדון וביוהנסבורג, תמיכה במוקדי כוח המתנגדים להתאחדות ולכן עמי (בעיקר סוחרים, יצואנים והתאחדות בעלי התעשייה), ובאמצעות תמיכה עקיפה בפעולות ההסתדרות הכללית במלטשות. דחיית ההתערבות הזו, כמו גם את זו של אנשי התאחדות בעלי התעשייה (בראשות אריה שנקר), נשענה על שאיפה להיות משוחרר מהשפעת מפא"י, מחשש שיפרעו היחסים העדינים שהתאחדות טוותה עם המקורות של יהלומי הגלם, ומההתנגדות לניסיונות ההסתדרות להגביר את השפעתה על העובדים. עם זאת, התביעה לחירות פעולה הייתה גם ביסודה של ההרשאה העצמית, שהתבססה על המחויבות הציונית של בעלי המלטשות וההתאחדות לפנות לסוכנות ברגעי שפל ומשבר. כך אירע בשנות הארבעים, כאשר ההתאחדות ביקשה להיעזר בסוכנות כדי ללחוץ על הקרטל בלונדון להגביר את תמיכתו בענף; כאשר נדרשו שירותיה של הסוכנות לערוב להלוואות בנקאיות או לשמש בוררת בסכסוכי העבודה הרבים במלטשות; וכאשר נקלע הענף למשברו הגדול. שניות זו בתפיסה הקפיטליסטית-לאומית של ענף היהלומים ניצבה על רצף היסטורי של יחסי הממסד הציבורי הציוני עם ההון הפרטי, וביטוייה תרמו לקיבועם של יחסים אלה. קו הפעולה הליברלי לאומי שטווה בן עמי ב'בני בנימין', ב'דואר היום' ובייסוד נתניה בשנות העשרים, וביהלומים בשנות הארבעים, היה מאוחר יותר לאחת מאבני היסוד של מערכת יחסים בין המדינה להון הפרטי, ושל השפה הפוליטית שהצדיקה את התלות ההדדית ביניהם.³⁹

38 משה שניצר, 'ושוב לבעיות הפיקוח', היהלום, דצמבר 1945, עמ' 3; חיים דנהירש [דניאלי], 'יהלומים לקראת תקופת השלום', היהלום, דצמבר 1945, עמ' 4-5.

39 Albert Ehrenfeld, 'The Problem of Reorganization of the Diamond Industry in Palestine in the Light of the Present Crisis', December 1946, Submitted 14 January 1947, אצ"מ, S8/2566; Oved Ben Ami, 'The Palestine Diamond Industry', *The Palestine Economist* (Annual), 1948, pp. 96-97.

המובן השלישי נגע להייררכיה אורבנית. תעשיית היהלומים הארץ ישראלית החלה להתפתח בפתח תקווה ובתל אביב לפני מלחמת העולם השנייה, אולם מרכז הכוח שלה היה בנתניה, תחת ניהולו של ראש העיר בן עמי, למן 1940.⁴⁰ מחצית ממלטשות היהלומים בתקופת הזינוק הגדול של התעשייה בשנים 1942–1946 פעלו בנתניה, וקרוב למחציתן בתל אביב. התאחדות בעלי תעשיית היהלומים פעלה בעיקר מנתניה, ומשרדיה בתל אביב היו תלויים בבן עמי משום הקשר הישיר שלו עם הניג ושות', החברה שרכשה בצורה מרוכזת אצל דה בירס בלונדון את יהלומי הגלם עבור ההתאחדות והמלטשות. המונופול של בן עמי ושל ההתאחדות על יבוא יהלומי הגלם לארץ היה הבסיס לפעילותן של כל המלטשות, וחברות בהתאחדות, בדרך כלל באישורו של בן עמי ובפיקוח הבריטים, הייתה התנאי לקבל אספקה של אבנים לליטוש. לתביעת התעשייה לחירות פעולה היה לכן היבט גאוגרפי, מעין אתגר למבנה ההייררכי של התעשייה שהתגבש ביישוב היהודי למן סוף מלחמת העולם הראשונה.⁴¹

האתגר היה כפול. מצד אחד הוא ביקש לשנות את קיבועה של נתניה כמושבה שמזה שני עשורים רוב תושביה עסוקים בחקלאות ובאירוח חיילים ותיירים. תיעוש העיירה יוצאה, כך נטען, ממעמדה הפריפריאלי, ויצרף אותה למהלך המודרניזציה הכלכלית של הציונות. מהצד האחר היה זה גם אתגר מוסדי, שביטא את הצורך בעמדה עצמאית מהתאחדות בעלי התעשייה שאריה שנקר עמד בראשה, ואשר ניהלה מאמצע שנות העשרים את הפוליטיקה התעשייתית מתל אביב, כמו גם ממחלקת המסחר והתעשייה של הסוכנות (תחת שרביטם של נחום תשבי ואמיל שמורק) בירושלים. הרטוריקה של בניית מרכז כוח שהזינה אתגר זה הייתה נטועה לא רק במערכות היחסים המורכבות של בן עמי עם הסוכנות ועם ההסתדרות מאז נוסדה נתניה, ובקשריו עם פוליטיקאים ליברלים ורוויזיוניסטים, אלא גם בטיפוח מתמשך של יחסים עצמאיים שניהל עם הבריטים ובהסתייעותו בהם לבניית כוחו.⁴² הייתה לכך חשיבות עצומה ליחסי נתניה

40 לפי הערכת הממשלה מנתה אוכלוסיית נתניה ב־1944 כ־4,900 תושבים יהודים, לעומת כ־180,000 בתל אביב. ראו *Statistical Abstract of Palestine 1944–45*, Jerusalem 1946.

41 הביטוי הבולט לכך הוא האוסף העשיר של תעשיית היהלומים בארכיון העיר נתניה, מדור גופים ציבוריים. ראו גם Yehuda Gradus, Eran Razin and Shaul Krakover, *The Industrial Geography of Israel*, London 1993.

42 בן עמי הליברל הימני פיאר את מלחמתם של הבריטים בגרמניה, הרבה לדבר בזכות תרומתם ליישוב ולכלכלתו, ובינו ובין ארגוני האצ"ל ולח"י (שלא מעטים מחבריהם עבדו במלטשות נתניה) נוצר לעתים קרובות מתח בשאלת דרך המאבק בשלטון הבריטי. התגובה הבריטית על רצח הסרג'נטים בנתניה (לאחר שהוסתרו במבנה ישן של מלטשת יהלומים), ומעצרו של בן עמי בלטרון בקיץ 1947, ודאי השפיעו על יחסו לבריטניה. השפיעו גם שינוי היחס של השלטון ושל משרד המושבות כלפי תעשיית היהלומים, והסטת תשומת לבם לשיקומה של בלגיה. ראו משה בן־יהודה, 'בתעשיית היהלומים', הפועל הצעיר, 28.10.1947; המערכת, 'לשחרורו של עובד בן

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

עם קרטל יהלומים בלונדון, בגלל המודל ההיסטורי של קשר בלעדי וישיר שהקרטל ביקש לטפח ביחסיו עם קבלני הכרייה באפריקה, עם הקניינים של יהלומי הגלם בלונדון ובסופו של דבר עם אלה שפעלו תחת חסותו בייצור היהלומים.⁴³ לכך יש להוסיף את המובן הרביעי בקידושה של חירות הפעולה – החירות לייצר הסדרים חדשים עם עובדים. יש להבין את חירות הפעולה של בעלי ההון והיצרנים בענף היהלומים ביחסים עם העובדים, עם ההסתדרות ועם האיגודים המקצועיים על רקע שני הקשרים היסטוריים. האחד היה הנוכחות רבת העוצמה של איגוד עובדי היהלומים בתעשיית היהלומים בארצות השפלה, שהייתה חקוקה עמוק בתודעה של אלה שעסקו ביהלומים בהולנד ובבלגיה. נוכחות זו הורגשה לא רק ביחסי עבודה ובקשרים ההדוקים שבין פועלי היהלומים לבין המוסדות החברתיים והתרבותיים של האיגוד, אלא גם בתפקיד המרכזי שמילא האיגוד בפוליטיקה המפלגתית ובפרט בסוציאליזם דמוקרטיה ההולנדית. דמותו של הנרי פולק (Polak), המייסד והמזכיר של איגוד עובדי היהלומים בהולנד, הייתה ידועה לפעילי האיגוד המקצועי בארץ ישראל לא פחות מאשר לגדולי המומחים בליטוש ובהכשרה. והתפקיד המרכזי שיהודים מילאו בסוציאליזם ההולנדי והבלגי השפיע על דמויות פוליטיות מרכזיות כגון קמיל הויסמנס (Camille Huysmans) שניהל בתקופת המלחמה את קהילת הגולים הבלגים בלונדון, תמך בציונות ועיצב – יחד עם פעילי יהלומים אחרים, כגון רומי גולדמאנטז (Romi Goldmuntz) – את יחס הבלגים אל ענף היהלומים בארץ. פירושה של הנוכחות הפוליטית ההיסטורית הזאת הייתה לא רק בכך שהיא שוכפלה במרכזי הייצור של יהלומים שהתעצמו בגין נפילת ארצות השפלה, כגון ניו יורק, הוונה ולונדון; אלא גם בפוטנציאל להתחדש בכל מקום ובעוצמה ניכרת. הפוטנציאל נבע מן היחסים הקרובים שקיימו במלטשות המנהלים, המומחים והעובדים, ומן התלות העצומה של המלטשה ושל בעליה בעובדים.⁴⁴

ההקשר ההיסטורי השני, הספציפי יותר לארץ ישראל והקרוב יותר בזמן, היה המאבק של תנועת העבודה, ובעיקר של ההסתדרות במגזר העירוני, להגביר את

עמי', היהלום, אוקטובר 1947, עמ' 3; אלף, 'תיכון וארגון תעשיית היהלומים', היהלום, אוקטובר 1947, עמ' 3-4; התכתובת של בן עמי עם ג'ורג' פרינס (מחברת הניג ושות') בסוף 1947, אה"נ, Oved Ben Ami, 'Palestine's Diamond Industry', *Palestine Post*, 16.1.1948; 572/85/ג
43 על יזמות פרטית בנתניה ראו קרלינסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 96-100; על בעלי מלטשות ראו צבי רוזנברג, ריאיון, 26.5.1988, תיעוד בעל-פה, אה"נ; סוללי הדרך בענף היהלומים בישראל, 1941-1905, רמת גן 1989; אשר אשל, פרקי חיים, תל אביב 1999. לדימויי הענף ראו גם Dina Siegel, *The Mazzel Ritual: Culture, Customs and Crime in the Diamond Trade*, Dordrecht and London 2009, ch. 2
44 לפירוט ראו, Salvador Bloemgarten, *Henri Polak Sociaal Democraat 1868-1943*, Den Haag 1996

נוכחותה במגזר ההון הפרטי. המאבק הזה התפתח בשני העשורים שקדמו להקמתה של תעשיית היהלומים בארץ ונסב על עקרון העבודה העברית, עניין שלא הפך לנושא למאבק בענף יהלומים משום שמלכתחילה הוא נבנה – בסיוע ישיר של הבריטים – להעסקת יהודים בלבד.⁴⁵ רלוונטיים יותר היו הניסיונות החוזרים ונשנים של ההסתדרות להיות שליט את עצמה כמייצגת הראשית של העובדים במקומות העבודה, ובעיקר להרחיב את פריסת ההסכם הקיבוצי במפעלי המלאכה והתעשייה הפרטיים ואת תחולתו. עמידותם של בעלי ההון והמעסיקים הפרטיים כנגד ניסיונות אלה והכישלונות של פעילי האיגוד המקצועי עמדו לנגד עיניהם של בעלי המלטשות, כאשר הם עיצבו בראשית שנות הארבעים את דרכי ההעסקה של עובדיהם. רובם ככולם נמנו עם החוגים הליברליים ביישוב, לחלקם היה רקע רוויזיוניסטי וקשרים אמיצים עם הסתדרות העובדים הלאומית, וההיסטוריה הקרובה של התנגדות למפא"י ולתפיסותיה העניקה להם תחושה של שותפות פעולה, מעין 'קולקטיביות' של קפיטליסטים.⁴⁶

בהעסקה בלט השילוב בין עבודה קבלנית, כפי שהיה נהוג בארצות השפלה, לבין הכללת העובדים במסגרת של הסכם קיבוצי – שהיה בבחינת חידוש, ונועד להגן על העובדים בעת התמעטות אספקה מלונדון של יהלומי גלם לליטוש. ההיגיון בכפילות היה הכבוד לצורות המסורתיות של ליטוש יהלומים, אך לא פחות מכך גם אמצעי להניא את העובדים מלפעול כנגד המעסיקים. מעל לכול ביטאה הכפילות הזאת את העיקרון החשוב של בעלי המלטשות וההתאחדות – החופש מפני מעורבות יתר של האיגוד המקצועי. ההתאחדות לא בחלה באמצעים כדי להבטיח חופש זה, תוך שהיא ממקדת את התנגדותה לתביעת ההסתדרות לשליטה בלעדית במלטשות. הריבוי בייצוג ארגוני העניין להסתדרות העובדים הלאומית של התנועה הרוויזיוניסטית כוח משמעותי במלטשות, ואפשר לה לעשות יד אחד עם פועלי אגודת ישראל, הפועל המזרחי והעובד הלאומי כנגד ניסיונות ההשתלטות של ההסתדרות.⁴⁷ זאת ועוד, קרוב למחצית מעובדי היהלומים היו בלתי מאורגנים (בין השאר בשל השיטה הקבלנית והגיל הצעיר של החניכים), מה שפגע עוד יותר בהשפעה ההסתדרותית ואפשר את השתלבותם של אנשי אצ"ל ולח"י, כמו גם של קומוניסטים.

45 דה פריס (לעיל, הערה 8), פרקים 1 ו-6.

46 Histadrut, *The Diamond Worker in Palestine*, Submitted to the International Congress of Diamond Workers by the Executive Committee of the General Federation of Jewish Labour in Eretz-Israel, Tel Aviv 1946

47 'חברים כותבים', משגב (ביטאון ארגון פועלי היהלומים), יולי 1944, עמ' 23-25; 'מכתב ותשובה בצדו', שם, יולי 1944, עמ' 28-30; מ"א, 'לקח שביתת היהלומים', שם, יולי 1944, עמ' 30-31; ו"ר, 'ענף היהלומים וסיכויו', שם, יולי 1944, עמ' 31-32; ראו גם התכתובת של ארגון עובדי היהלומים בהסתדרות, ארכיון העבודה (להלן, אה"ע), IV-353-1.

יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי

הרטוריקה שהתאחדות בעלי תעשיית היהלומים טיפחה כדי להצדיק את החלשתו של ייצוג העובדים השתלבה במאבק הלגיטימציה הרחב. כקפיטליסטים לאומיים ביקשו בעלי המלטשות להמשיך את המסורת שהיה נהוגה ביחסי העבודה בארצות השפלה, ובה בעת לשנות את מבנה הכוח שנוצר בכלכלה היישובית בעשרים השנים שקדמו לבואו של הענף לארץ. העצמאות הכלכלית שקידמו הוצדקה לא רק בצמצום עלויות העבודה אלא גם בתרומה הכלכלית של הענף ליישוב, והייתה גורם מכריע בהתקבלותה של תעשיית היהלומים, ב'הכשרת הממזר'. בלא החירות להסדיר את היחסים, כך נטען, תישחק תרומה כלכלית-לאומית זו, ועמה גם כושר התחרות של הענף עם בלגיה המשתקמת. בצורה זו הדה-לגיטימציה של הענף, שהתמקדה באופיו ובעוצמתו, הומרה בתביעה להכיר במבני הכוח שנוצרו במלטשות ובהתאחדות. לא היה זה מפליא, לכן, שכאשר החל הענף להתמוטט בסוף שנות הארבעים והסתעף שיתוף הפעולה של בעלי המלטשות עם ההסתדרות ועם משרדי הממשלה של המדינה החדשה, הייתה רטוריקה זו חיונית בבנייה מחדש של הייררכיה ניהולית במלטשות היהלומים, ובהצבת התביעה הכפולה לחופש פעולה מהמדינה ולסיוע ממנה כדבר מובן מאליה.⁴⁸

סיכום

ההנמקות לקיומו של הענף – מה ראוי לשמר מהמסורת שלו ומה לשנות בה, ומה חייב בתעשיית היהלומים להיות נתון למרותו של הכלל ולמטרותיו ומה להיוותר חופשי מהם – יצרו מבנה של זיקות הדדיות. היו אלה מעין רקמות של שפה חברתית שביקשה להפוך את התיוג השלילי של תעשיית היהלומים בארץ על פניו. היא הופנתה כלפי הגורמים שעמם הייתה תעשיית היהלומים במגע ובחיכוך, ובהם הייתה תלויה מעצם אופיה כתעשייה הקשורה בעבודות לכלכלת המלחמה, שכל חומרי הגלם שלה מיובאים וכל תוצרתה מיועדת ליצוא. במשא ומתן על גבולות עצמאותה ועל זכותה להחליט מהן זהותה המוסדית ודרכי פעילותה הכלכלית, היא בנתה את הזיכרון הארגוני שלה ושל שותפיה בתוך הענף ומחוץ לו. יתרה מזאת, השפה הלגיטימטורית הופנתה פנימה – אל חברי ההתאחדות, אל בעלי המלטשות והמומחים ואל המלטשים והמלטשות שזה מקרוב הוכשרו לעבודה, ושימשה אותם בשיח היומיומי בישיבות ההתאחדות, בניהול

48 פנחס סמגרינסקי (הוועד המרכזי של ארגון פועלי היהלומים של ההסתדרות הכללית) להתאחדות בעלי תעשיית היהלומים, 26.6.1947, אה"ע, IV-250-49-333; משה בן-יהודה, 'בענף היהלומים בתל-אביב', הפועל הצעיר, 24.9.1947; Oved Ben Ami, 'The Palestine Diamond Industry: Retrospect and Outlook', *The Diamond News and the South Africa Watchmaker and Jeweller*, February 1948; בן שפרמן, 'עתידיה של תעשיית היהלומים הישראלית', היהלום הישראלי: ביטאון מועדון היהלומים הישראלי 1 (מרס 1951), עמ' 4-5.

המלטשות וביחסי העבודה. היא לא הייתה אידאולוגיה סדורה, אלא שפת מעשה שנשענה על מסורות עבודה ועל אידאולוגיות כלכליות וניהוליות. ההמחשות המעשיות הצביעו על הרלוונטיות שלה לחיי היום-יום במלטשות היהלומים ולמעמדה בחברה היישובית.

לאחר הקמת המדינה התביעה של בעלי ההון הפרטי לגיטימציה במסגרת המפעל הציוני והישענותם על היסטוריה רחוקה וקרובה נטמעה בשיח הכלכלי והפוליטי הישראלי. באמצעות שפת הלגיטימציה נוסחה הברית שנכרתה בשנות החמישים בין מנהיגי המדינה וקברניטי הכלכלה לבין הסקטור הפרטי. בהדרגה היא איבדה את העוצמה שהייתה לה עת התעצבה כנגד הגורמים שביקשו לחסום את דרכה ולשלוט במהלכיה. אולם בעוד שהאנרגיה והתקפות שלה התפוגגו (בפרט לאור הצלחתו הכלכלית של ענף היהלומים לאחר שנות השישים ולאור התמוטטות ההגמוניה של תנועת העבודה לאחר שנות השבעים), היא המשיכה להזין את השיח על תפקידיו הלאומיים והציבוריים של ההון הפרטי ועל מחויבויותיו החברתיות.